

Бандурка Олександр Маркович,

доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
президент Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет внутрішніх справ),

Литвинов Олексій Миколайович,

доктор юридичних наук, професор,
відповідальний секретар Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.953

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВІКТИМІЗАЦІЇ

Статтю присвячено розгляду основних елементів механізму перетворення особи в жертву злочину. Розглянуто особливості взаємодії підструктур особистості при цьому. Зроблено акцент на необхідності врахування усіх проявів віктимізації.

Ключові слова: жертва злочину, особистість, злочинець, психологічні механізми.

Статья посвящена рассмотрению основных элементов механизма превращения лица в жертву преступления. Рассмотрены особенности взаимодействия подструктур личности при этом. Сделан акцент на необходимости учета всех проявлений виктимизации.

Ключевые слова: жертва преступления, личность, преступник, психологические механизмы.

This article is dedicated to discussion of the main elements of the mechanism of transformation of a person into a victim of crime. The features of interaction with individual substructures are learned. Emphasized the need to incorporate all forms of victimization.

Key words: Crime victims, personality, criminal, psychological mechanisms.

Розмаїття ситуацій, що виникають при вчиненні злочинів, створює передумови до того, що при вивченні особи жертви злочину віктимологічно значущою може виявитися будь-яка з безлічі її людських властивостей: від анатомічних і біологічних (наприклад, расова належність) до психологічних і соціальних (особливості протікання психічних процесів, світогляд, професія та ін.). Це є тим більше справедливим, адже, як відзначає С. Є. Центров, від особи конкретної жертви, особливостей її способу життя, зв'язків і взаємин з нею, що склалися у злочинця, безпосередньо залежить вибір злочинцем способу, знарядь, засобів та інших пристосувань, а також місця, часу вчинення злочину, тощо. У той же час обрана форма і зміст злочинного посягання визначають потенційне коло жертв [1, с. 18]. Б. Холост у цьому зв'язку висловлює припущення про те, що віктимогенний потенціал знаходиться в прямій залежності від того, наскільки сприйняті

людиною в суспільстві потреби відповідають законним способам і можливостям їх задоволення [2, с. 74].

Однозначно не можна сказати, які дії потерпілого здатні спровокувати вчинення злочину. Для одних злочинців активні дії потерпілого сприяють виникненню страху, що може спричинити відмову від злочинного задуму. Ті ж самі дії можуть привести іншого злочинця в стан афекту, який викликає сильні психомоторні реакції, небажані навіть для суб'єкта, оскільки згодом він може глибоко покаятися у вчиненому. За даними окремих досліджень, злочинці саме даного типу у більшості випадків (до 87%) звинувачують у скоєному потерпілу сторону [3, с. 150].

І навпаки, бездіяльність потерпілого в одних випадках сприяє вчиненню відносно них злочинів, а інших – запобігає цьому. Потерпілому необхідно враховувати всі обставини конкретної ситуації та на рівні інтуїції обирати оптимальний план дій. Було б чудово, якби потерпілий міг за бажанням вчинити належний опір злочинцеві, але не вчиняв би ніяких провокуючих дій до останнього моменту [4, с. 82].

Особу, яка вчиняє злочин, потерпілого та особливості ситуації вчинення злочину варто розглядати в якості двох частин одного цілого – системи механізму злочинної поведінки. До жертви злочину варто відноситись як до фактора, який генетично та динамічно впливає на вказаний механізм. Свого часу В. Л. Франк порівнював злочин з еліпсом, фокусами якого є злочинець та його жертва. Втім в багатьох випадках у механізмі вчинення злочину спостерігається інверсія ролей: потенційну жертву неможливо відрізнити від майбутнього злочинця, оскільки їх (жертви і злочинця) дозлочинна поведінка свідчить про обопільне суспільно-небезпечне загострення конфліктних відносин. А тому вирішальна роль в остаточному визначенні потерпілого і злочинця в цих випадках належить конкретній життєвій ситуації.

На думку Л. Атенса, існують чотири типи інтерпретації злочинцем поведінки потерпілих при вчиненні злочинів, які він розглядає на прикладі заподіяння насильства:

1) поведінка жертви оцінюється злочинцем як фізичний напад на нього чи близьких йому осіб або реальна можливість такого нападу. В розумінні злочинця насильницькі дії – це превентивні засоби попередження фізичного насильства з боку жертви;

2) злочинець оцінює поведінку жертви як реальну чи можливу перешкоду в його діяльності чи як можливе сприяння жертві у діяльності, яка його не влаштовує. В даному випадку насильство є засобом усунення потенційної або реальної перешкоди своєї діяльності чи перешкоджання діяльності іншої особи;

3) злочинець оцінює поведінку жертви як таку, що зачіпає його гідність, а самого потерпілого – негативно. Насильницькі дії – це засіб впливу саме на жертву;

4) спочатку злочинець оцінює поведінку жертви як реальну або потенційну заваду своєї діяльності чи як примус здійснити ту чи іншу діяльність, у зв'язку з чим визначає поведінку жертви як таку, що зачіпає його гідність, а самого потерпілого оцінює негативно [5, с. 19-20].

К. Меннінгер цілком справедливо зауважує, що кращим захистом проти деструктивних тенденцій особистості є всеосяжний підхід до вивчення людського феномена. Якщо наша природа така, яка вона є, не слід ухилятися від вивчення всього різноманіття її проявів [6, с. 6]. З урахуванням цього пропонуємо розглянути один із психологічних аспектів формування віктимності на прикладі жертв корисливо-насильницьких злочинів.

Останнім часом дослідниками висловлюється по суті неоднозначне ставлення до жертви злочинного посягання даного типу [7, с. 54]. Вказується, що віктимною схильністю володіють афектовані люди, особи з певними психопатологічними розладами, що мають схильність до мазохізму або вірять у неминучість наслідків, а також ті, у яких відсутній інтерес до життя. Нерідко потерпілий не проявляє активного захисту, навіть якщо для цього немає жодних перешкод.

Однією з причин такої поведінки, вказує З. Фрейд, може бути травматична подія, яка потрясла основи колишнього життя так, що людина втрачає всякий інтерес до сьогодення та майбутнього і в душі постійно залишається в минулому [8, с. 159]. Сформований у процесі життя певний тип особистості діє в силу цього вибірково і тому попадає найчастіше лише у визначені ситуації.

У системі «злочинець – жертва» існує елемент несвідомого, що властиво для кожної сторони. У підсвідомості людини зберігається вся інформація, накопичена в процесі її життєдіяльності. У психології існує поняття механізму самопокарання – так званий синдром Авеля, що викликає в людини неясне почуття провини і слабку захисну реакцію, недолік самоствердження і відчуття самоцінності [9, с. 56-60]. Він виникає у відповідь на скоєні вчинки, внутрішньо засуджувані на підставі сприйнятої системи цінностей. Суть цього полягає в тому, що людина підсвідомо йде до певної життєвої ситуації. Це варто відносити як до злочинця, так і до потерпілого.

Дана позиція, на наш погляд, має право на існування в силу обумовленості сьогодення минулим, наявністю в індивіда підсвідомості і загальних законів збереження матерії, енергії та інформації в природі. Психічна сфера людини не може бути виключенням

з дії законів буття, усі явища якого чимось обумовлені і тому закономірні. В іншому випадку варто визнати можливість чудес у психіці і поведінці людини, виникнення чогось з нічого, що суперечить законам об'єктивного світу.

К. Юнг підкреслює, що мета будь-якої конфліктної ситуації для потерпілого – це відновлення самого себе [10, с. 230], необхідність стати вище життєвих обставин. Така зміна особистої та суспільної свідомості приводить до зміни ціннісних орієнтацій і, по мірі усвідомлення людиною, буде сприяти звільненню її від віктимних форм поведінки та недопущення надалі посягань відносно себе.

Як ми вже зазначали, на поведінку людини впливає почуття провини, що і приводить її до відповідних життєвих ситуацій. Дане почуття є основним керуючим елементом системи самопокарання. Воно відображає все минуле людини та її життєвий досвід у сьогоденні. І. О. Вагін стверджує, що почуття провини – це різниця між тим, які ми є, і тим, якими хочемо бути [11, с. 23]. Слід уточнити: якими ми хочемо бути в очах оточуючих. Відмова від визнання своєї провини викликає тим самим непорозумінням людини з цілим світом, заперечує їх єдність та взаємозалежність. Разом з тим варто враховувати, що невизнання провини є своєрідним психологічним захистом від руйнування хоча й ілюзорної, але стабільної внутрішньої рівноваги.

Ця рівновага підтримується за рахунок напруги внутрішніх сил, які витрачається на приховування від оточуючого світу свого справжнього ества. У нормальних умовах людських ресурсів цілком достатньо для життєвого існування, але несподівана або екстремальна ситуація розкриває сутність індивіда. Реакція при цьому може різною – від страху до злочинної агресії.

З урахуванням цього справедливою представляється зміна відношення до самого механізму вчинення злочину та перенесення частини акцентів зі злочинця на потерпілого. Зі злочинцем у суспільстві боролись з давніх часів і він уособлював Зло. Роль потерпілого незаслужено залишалася поза увагою, а його поведінка розглядалась тільки на момент події злочину. Період, який передував, до уваги не брався, діалектичний закон порушувався, єдність і взаємозв'язок світу та життєвої ситуації не враховувались. Бажання захистити порушені права потерпілого, власне кажучи, створювало перешкоди для нормального розвитку особистості, у тому числі й потерпілого. Людина в кожному повинна бачити не супротивника або недруга, а свого вчителя і наставника у школі життя. При такому відношенні будь-який злочинець, будь-яка ситуація будуть сприяти удосконалюванню взаємодію-

чих особистостей, а всі віктимологічні закономірності будуть враховуватися у повному обсязі.

Як наслідок цього, з життя людини зникнуть будь-які несприятливі обставини. Відповідальність за події, що відбуваються у власному житті, людина повинна брати на себе, формуючи в такий спосіб власну систему контролю своїх дій, поведінки та вчинків. Якщо ж особа шукає причини подій, що відбуваються, зокрема негативних, в іншому, то це тільки зайвий раз підкреслює її підсвідому схильність до віктимізації.

Даний варіант розгляду конфлікту «злочинець – жертва» сприятиме загальній та спеціальній профілактиці корисливо-насильницьких злочинів у реальних життєвих ситуаціях. При цьому вказаний взаємозв'язок на психічному рівні формується за участю підсвідомості осіб, будучи елементом саморегуляції поведінки сторін.

Втім не можна переоцінювати роль підсвідомості у процесах віктимізації. Значимими є також риси характеру, інтереси і прагнення, що притаманні жертвам корисливо-насильницьких посягань, які в перспективі можуть бути використані з прогностичною метою. На думку американських криміналістів, процес аналізу профілю особи налічує сім етапів:

1. Оцінка самого злочину.
2. Докладна оцінка специфічних особливостей місця злочину.
3. Докладний аналіз жертви.
4. Вивчення даних попередніх досліджень.
5. Вивчення даних експертних досліджень.
6. Розробка профілю.
7. Пропозиції зі слідчої стратегії на підставі підстроеного профілю особистості [12, с. 23].

Окремі соціально-психологічні риси потерпілих від корисливо-насильницьких злочинів спричиняють істотний вплив на процеси віктимізації, такі, наприклад, як відчуття помилково зрозумілої безпеки.

Дане відчуття – одна з основних якостей жертв корисливо-насильницьких злочинів, яка багато в чому визначає механізм і спосіб вчинення посягання. Дана якість є наслідком ототожнення окремих атрибутів безпеки з комплексністю її забезпечення. В результаті кожна конкретна людина стає ідеальним провідником ілюзорних ідей. Невипадково кримінальні справи про корисливо-насильницькі злочини, рясніють прикладами того, наскільки люди буквально свято вірять в можливість деяких технічних засобів, окремих осіб і т.д. Такий підхід можливий тільки за наявності даної якості, оскільки тільки вона здатна блокувати мобіліза-

цію людини для вирішення задач безпеки. Причому дана якість найбезпосереднішим чином впливає на механізм вчинення злочину, а саме: злочинець, встановивши слабку ланку в системі, використовує її в своїх цілях. Тобто механізм вчинення злочинних дій в даному випадку як би позбавлений зворотного зв'язку і не реагує на зміни, що відбуваються зовні.

Разом з названою якістю можна констатувати наявність у жертв корисливо-насильницьких посягань і іншої, багато в чому схожої з вже описаною, якості групової аутичності (нарцисизму – за Е. Фроммом [13, с. 175]). Дана якість полягає в тому, що окремі особи замикаються від навколишнього світу в рамках своєї малої соціальної групи і бачать все навколо лише крізь призму її цінностей. Активне усунення від зовнішнього світу полягає в агресивному його неприйнятті з боку групи і всіх її членів. Це також є причиною того, що діяльність із забезпечення безпеки можна характеризувати як позаситуативну, тобто таку, що не враховує особливостей тієї або іншої ситуації, існує ніби поза нею. В окремих випадках це призводить до того, що виявляється неможливим передбачити дії потенційних потерпілих, а метод рефлексії виявляється безсилим, оскільки орієнтований на особу, яка адекватно сприймає оточуючий світ.

Разом з тим, для жертв корисливо-насильницьких посягань характерною є й інша якість – егоїзм. Причому егоїзм в значенні постановки власних інтересів вище за інтереси інших людей. Але слід також відзначити, що дана якість проявляється дещо своєрідно. А саме – вона не є такою безумовною, як того можна б було чекати, навпроти – вона не явна, тим більше що вона, як правило, знаходиться в тіні вже згаданої вище якості, яка була названа тут як відчуття помилково зрозумілої безпеки. Особливість егоїзму у потерпілих від корисливо-насильницьких злочинів полягає в тому, що він носить груповий характер, обумовлений тим, що особа, «Я» конкретної людини звичайно сильно розчинені в груповому «Ми». У результаті особа сама не бачить різниці між «Я» і «Ми», і тому свій егоїзм поширює на всіх оточуючих. При цьому сучасне суспільство формує сприятливий ґрунт такому егоїзму, створюючи йому своєрідну ідеологічну підоснову. Воно прагне викликати у людини почуття особливості і що ця особливість виражається вже в тому, що вона чогось досягла. Разом з тим, з її свідомості вимивається думка про те, що без інших, поза суспільством, немислиме задоволення її інтересів, а безпека її «Я» виявиться під загрозою. Саме тому формується певний симбіоз «Я» і «Ми», в якому важливе значення має названа якість. Вона також проявляється в механізмі аналізованого виду злочинної діяльнос-

ті, де досить поширеними є провокуючі дії, направлені на оточуючих, нездатність побачити інтереси інших.

Іншою якістю, яка властива даним особам, є демонстративність. Ця якість полягає в тому, що вона заснована на цілком зрозумілому спонуканні людей – голосно заявити про себе і свою особисті, заявити так, щоб всі, або, принаймні, багато хто дізнався про це. Ця якість властива багатьом людям, але для деяких вона наповнюється особливим змістом, що полягає в тому, що вони не можуть про себе голосно заявити поза матеріальною сферою. Дана якість виражається в тому, що в житті вони прагнуть зовнішньої форми демонстрації благополуччя, накопиченню, панству. Іноді це виглядає як їх недбалість, нарочитість, проте причина в іншому – в прагненні заявити про себе, хай навіть в негативному плані. Причому необхідно відзначити, що дана якість не завжди повністю усвідомлюється самими людьми, часто вони роблять це підсвідомо. Іноді вони навіть з певним наміром демонструють достаток, бажаючи ще раз ніби кинути виклик суспільству, підкресливши те, що вони не бояться майже відкрито протистояти, заявляючи вголос про свою неповторність.

Безумовно, названі якості не можуть вичерпно охарактеризувати особистість жертв корисливо-насильницьких посягань. Є й інші риси характеру, які можуть істотно доповнити портрет цих людей. Але названі тут все ж таки можуть виявитися більш корисними для нейтралізації віктимізації, оскільки мають істотний вплив на відповідну діяльність в цілому і в рамках окремих напрямів. Причому не викликає сумнівів те, що, разом з названими якостями, жертви можуть мати й інші, причому такі ж, як і багато інших людей, у тому числі законослухняних. Але все-таки саме названі риси складають основу особистості вивчених потерпілих, оскільки саме вони визначають їх стилі поведінки. Названі риси являють інтерес для кримінології, перш за все тому, що визначають механізм і спосіб вчинення конкретних злочинів, враховуючи які, можна успішно їм протидіяти. Інші якості, які, може, і є властивими конкретній особі, не проявляються в конкретній віктимній поведінці, а тому не можуть мати інтерес для нас. Значення мають тільки названі вище, оскільки через них визначається віктимний тип особи, який в процесі життєдіяльності відображається в навколишньому середовищі.

Важливою для визначення типології конкретних жертв корисливо-насильницьких посягань є не тільки наявність якої-небудь якості, але і її відсутність, яка також відображається в характері їх життєдіяльності. Так, у частини потерпілих відсутня така якість, як емпатія, яка припускає здатність уявити собі страждання іншого. Саме її відсутність призводить до того, що

дані особи виявляються нездатними розуміти переживання інших. Дана якість створює своєрідні умови для застосування заходів віктимологічної профілактики, обумовлює їх деяку неадекватність. Вона полягає в тому, що працівники правоохоронних органів застосовують необґрунтовано жорсткі заходи, які викликають спочатку обурення, а потім і протидію з боку профілактованих. Для обурення і протидії є всі підстави, оскільки вони впевнені, що їх безпека повністю ними контролюється. Тобто, складеться ситуація, коли активна протидія з боку потенційної жертви, по суті, провокується особами, що здійснюють кримінологічний вплив.

Список використаних джерел:

1. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем : монография. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 160 с.
2. Холост Б. Факторы, формирующие виктимность / Б. Холост // Вопросы борьбы с преступностью. – 1984. – Вып. 41. – М. : Юрид. лит. – С. 61-74.
3. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминалистического моделирования : учеб. пособ. для вузов. – М. : ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. – 216 с.
4. Бандурка А. М. Преступность в Украине: причины и противодействие : монография / Бандурка А. М., Давыденко Л. М. – Харьков : Гос. спец. изд-во «Основа», 2003. – 368 с.
5. Кудрявцев С. В. Конфликт и насильственное преступление : монография / С. В. Кудрявцев. – М. : Наука, 1991. – 174 с.
6. Ривман Д. В. Виктимология / Д. В. Ривман, В. С. Устинов. – СПб. : «Юридический центр Пресс», 2000. – 332 с.
7. Зубкова В. И. Виктимологические меры предупреждения преступлений / В. И. Зубкова // Вестн. Моск. ун-та. Серия 11. – 1990. – № 3. – С. 53-60.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – СПб., 2001. – 384 с.
9. Чуфаровский Ю. В. Психология в оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов / Ю. В. Чуфаровский. – М. : Право и Закон, 1996. – 128 с.
10. Юнг К. Г. Ответ Иову / К. Г. Юнг ; пер. с нем. – М. : АСТ-ЛТД, 1998. – 384 с.
11. Вагин И. О. Психология зла. Практика решения конфликтов / И. О. Вагин. – СПб., 2001. – 192 с.
12. Дуглас Дж. Погружение во мрак / Дуглас Дж., Олшейкер М. ; пер. с англ. У. Сапциной. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1998. – 448 с.
13. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М. : Изд-во «Республика», 1994. – 448 с.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2013
